

Геополітичні коди України: «гра» у союзників і ворогів

Геополітика завжди займала чільне місце у державних стратегіях сильних світу сього нарівні з економічною та соціальною складовою. Низці глобальних гравців вже вдалося гучно заявити про своє місце на світовій геополітичній карті, або, принаймні, про найближчі плани на майбутнє. Мова йде про ЄС, США, країни Азії. Україна ж, незважаючи на винятково важливу, навіть унікальну позицію на євразійському континенті, поки що не може похвалитися відповідними успіхами, або навіть затятістю стосовно означеного вектору. Наш запал потроху згасає, починаючи з 2014 р., коли після Революції гідності українська влада гордовито проголосила зовнішньополітичний курс на Європу.

Тотожного напрямку свого часу радили дотримуватися й численні українські науковці. Так, М. Драгоманов, орієнтуючись на своєрідний «поміrkований європеїзм», наполягав на необхідності зв'язків України із Західною Європою як джерелом прогресу, на відміну від російського сусіда. М. Грушевський також рекомендував українцям вчитися в Німеччині, Швейцарії, Швеції, Франції, Англії та Італії. На підтвердження власних слів, чимало вчених [7, 8] звертали увагу на близькість української та європейської психокультур. Європейські спостерігачі також доводять, що наявність інституції приватної власності, архетипи індивідуалізму, консерватизму та демократизму, а також схожість типів політичної культури, зумовлюють європейську ідентичність української нації.

Проте євроінтеграція поступово перетворюється з пріоритетного напрямку української зовнішньої політики на другорядний. Серед причин варто згадати фактично незмінне ставлення країн-членів ЄС до місця України у Європі, прагнення до «геополітичного компромісу» з Москвою за рахунок нашої держави (що наглядно продемонстрували «Мінські угоди»), неспроможність сучасної системи європейської безпеки захистити потенційного ділового партнера проти російської агресії через небажання застосувати силові методи впливу. Та й сам вступ до Євросоюзу вже не виглядає надто принадним.

Адже ЄС бракує єдиної геополітичної стратегії розвитку, що призводить до ситуативного реагування на виклики часу, як і військової потужності для відстоювання власних інтересів на глобальному рівні, та елементарної згоди у вирішенні спільних проблем (міграція, економічна криза). Подібна розгалуженість здатна спровокувати найближчим часом ланцюгову реакцію розпаду, започатковану виходом Великобританії за результатами Brexit.

Тож, повномасштабна інтеграція України до складу єдиної наддержави, на сьогодні не є абсолютно правильним варіантом її державно-політичного розвитку. Оптимальним форматом взаємин з ЄС видається режим партнерства, здатного забезпечити торговельні пільги, вільне пересування населення, потік інвестицій, реалізацію вигідних для обох сторін економічних або інфраструктурних проектів.

Сьогодні вимагає нових форм міжнародних об'єднань, зокрема й колективної безпеки. Україна має і реальну можливість, і нагальну потребу в самостійному, позбавленому поточної політичної кон'юнктури визначенні своїх природних місця і ролі серед світового співтовариства. Принципами такого самовизначення мають стати самодостатність, безумовний пріоритет національних інтересів, незалежність від інших країн, високі цивілізаційні стандарти, ініціативність у розвитку партнерства на основі реальної рівноправності та взаємних вигод. Тобто геополітичний вибір української держави зводиться або до приєднання до одного з вже існуючих блоків, або до створення власної регіональної сили на базі економічного та військово-політичного союзу.

Кілька слів про тренди

Перш ніж вишукувати варіанти, сфокусуємо увагу на спостереженні М. Пен [12, с. 205], що наприкінці ХХ ст. на світовій арені переважають не стільки окремі національні держави, скільки їхні групи. Зазначена тенденція обумовлена, по-перше, вкрай нерівномірним розподілом по поверхні нашої планети економічної активності. Навіть в провідних країнах є величезні

території, практично не залучені до глобалізаційного процесу (наприклад, північна частина Швеції або великі землеробські райони південної Італії, Іспанії і США). По-друге, поступовою «деглобалізацією» багатьох промислових районів внаслідок колапсу низки економічних галузей (наприклад, Шеффілд, який на початку ХХ ст. мав славу найбільшого світового центру сталеливарної індустрії, або Детройт – колишня столиця світового автомобілебудування).

Даний тренд не оминув і європейський геополітичний ландшафт, позначений регіоналізацією економіки за чотирма групами. Зокрема, Вишеградська (Польща, Чехія, Угорщина, Словаччина); країни Балтії; держави Балканського півострова (Румунія, Болгарія, Албанія, колишня Югославія) та СНД. Перші дві, на відміну від двох останніх, відрізняються наполегливістю у переході до ринкових реформ, фінансовою і валютною платоспроможністю та інтенсивною приватизацією.

Тож, на міжнародній арені – залежно від обраних критеріїв – відбувається активне формування компактних «центрів впливу» з відносно тотожною структурою. Сучасні глобалісти [1, 14] називають такі зони передового розвитку «воротами у глобальний світ». Сильні держави прагнуть створювати нові або ж трансформувати вже існуючі транснаціональні та наддержавні мережі глобального масштабу, з метою вплинути на переформатування світової спільноти в цілому та окремих її частин.

Найбільші «ворота» розташовані в трьох ключових, з гео економічної точки зору, регіонах: Північній Америці, Європі та Східній Азії. У Північній Америці «воротами» є осі Нью-Йорк – Бостон і Сан-Франциско – Лос-Анджелес. В Європі – Лондон, Франкфурт, частково Париж, а також Роттердам – Амстердам і Мілан – Венеція [1, с. 77].

Наявність у держави власних «воріт у глобальний світ» дозволяє її політичним, економічним, науково-освітнім і культурним елітам увійти до закритого клубу обраних, які беруть участь в прийнятті ключових рішень на глобальному рівні. Їх відсутність означає перетворення національного

суверенітету на фікцію. «Підпадання» під вплив чужих «воріт» може мати серйозні наслідки. По-перше, прямо пропорційна залежність економічного процвітання від природних ресурсів, що остаточно і безповоротно закріпить за Україною статус «глобального сировинного придатка». По-друге, втрата висококваліфікованих наукових кадрів. По-третє, Україна буде остаточно «розірвана» на дві нерівні частини: західна територія тяжітиме до європейських воріт, а східна – до Росії.

Балто-Чорноморський альянс як український аналог «воріт у глобальний світ»

Чимало українських політичних і громадських діячів замислювалися над геополітичним майбутнім України. Так, Ю. Бачинський, М. Міхновський [6, с. 27] та С. Рудницький [13, с.240] розробляли Балто-Чорноморську геополітичну концепцію. За часів УНР видатний український історик М. Грушевський підтримав ідею попередників щодо створення регіонального альянсу у своїй роботі «Орієнтація чорноморська» [5, с. 151]. Ю. Липа, один з ідеологів українського націоналізму, продовжив розробку геополітичної «Чорноморської доктрини», де звернув увагу на «історичну спільність народів, що населяють узбережжя Балтійського і Чорного морів» [9, с.121]. Така співпраця, на думку науковця, мала призвести «до створення Балто-Чорноморської федерації у складі України, Польщі, Литви та Білорусі» [9, с.210].

На думку експертів [3, 10, 11], Україна могла б стати одним із локомотивів майбутнього геополітичного об'єднання. Якби в найближчі 2-3 роки Польща, Литва, Білорусь і Україна сформували ядро БЧС, то через 10-15 років нове геополітичне утворення за своїм економічним і військовим потенціалом вийшло б на рівень Німеччини, Великої Британії і Франції разом узятих. Важко оцінити достовірність означеного очікування, оскільки неможливо спрогнозувати успішність та строки протікання реформ,

задуманих українським політикумом. Останній і досі залишається у незмінному статусі «непередбачуваних особистостей».

Проте якщо два роки тому Польща ще серйозно сприймала згаданий проект, то на теперішній час її ставлення серйозно змінилося. Через політичну та економічну слабкість потенційних учасників цього конгломерату, у Варшаві вирішили переформатувати спілку. Тож, у 2015 р. Балто-Чорноморська ініціатива набула нового звучання. Польський президент А. Дуда неодноразово заявляв про намір створити новітній «партнерський альянс держав» [3] від Балтійського до Чорного та Адріатичного морів, відомий під назвою «Міжмор'я». Фактично поляки повернулися до вектору, започаткованому ще на початку ХХ ст. Ю. Пілсудським. Тогочасний геополітичний проект розглядав можливість «створення конфедеративної держави, яка включала би Польщу, Україну, Білорусь, Литву, Латвію, Естонію, Молдову, Угорщину, Румунію, Югославію, Чехословаччину, можливо, Фінляндію» [6, с. 45].

По суті, ми маємо справу з польським варіантом Балто-Чорноморського альянсу. Проте навряд чи він стоїть на захисті національних інтересів України, оскільки нам відвели другорядну роль через економічну слабкість, порівняно з іншими європейськими країнами. Українцям нема що запропонувати, хіба що успіхи в інтелектуально-інформаційному просторі та набутий військовий досвід у війні з РФ. Крім того, на відміну від БЧС, «Міжмор'я» не передбачає залучення країн Скандинавії, Балкан і Кавказу, без інтеграції яких українська вигода в економічному, торговому і транзитному контекстах значно зменшується. Також цей проект не можна розглядати як версію нового військово-політичного блоку, адже Польща і країни Балтії є членами НАТО, котрим забороняється паралельно вступати в інші військові альянси.

Позиція ФРН, ЄС загалом і Росії також може стати на заваді об'єднання країн Центрально-Східної Європи у єдиний союз. Оскільки ідея подібної співпраці висуває на перший план проблему перетворення їх на самостійних

геополітичних суб'єктів, політика яких може відрізнятись від бачення Москви, Берліну та Євросоюзу в цілому. Чехія та Словаччина не ризикнуть йти на відкриту конфронтацію ні з РФ, ні з Німеччиною. Білорусь взагалі дотримується нейтральності, нібито підтримуючи Україну, але при цьому не відриваючись від Росії. Загалом, слабким місцем більшості концепцій створення подібного регіонального блоку видається охоплення надто великої кількості країн з різними векторами геополітичного тяжіння, що негативно впливає на стабільність цього гіпотетичного проекту.

Проект Балто-Чорноморської ініціативи може бути позитивно сприйнятий у США, Канаді та Великобританії, зацікавлених у появі альтернативної сили на європейському просторі як противаги Росії та Німеччині. Американський політолог З. Бжезінський [2] доводив, що БЧС цікавий для Америки як пояс, що зачиняє РФ з її експансіоністськими намірами в Азії та Європі. І тут українське питання займає центральне місце, оскільки в обхід нашої держави такий союз неможливий. Звісно, ми маємо розуміти, що подібний *Intermarium* розглядається США як можливість плідно використати своїх східноєвропейських союзників для зміцнення власної позиції в Європі. Але якщо партнерство обіцяє бути реципрокним, варто серйозно замислитися щодо залучення американської допомоги.

Ресурси України в геополітичному контексті

Парфразуючи позицію Д. та О. Андерсона [1], територія, яка претендує на роль «воріт у глобальний світ», повинна уявляти собою потужну комбінацію з транспортних вузлів, фінансових ресурсів, посередницьких послуг, системи освіти та інформаційних центрів з адекватною інфраструктурою зв'язку, виробництва в глобальному масштабі інноваційних технологій і образів (PR, шоу-бізнес, кіноіндустрія, телемовлення, висока і вулична мода, видавництва). Що з перерахованого має Україна?

Наша держава володіє численними природними ресурсами: вугіллям, залізною рудою, марганцем, нікелем тощо. Адміністрація енергетичної інформації США [16] підрахувала, що резерв запасів сланцевого газу на українській території складає 1,75% світових. За результатами дослідження компанії IHS CERA [15], в українських надрах зосереджено 11,5 трильйонів кубометрів газу. Проблема полягає у відсутності належних інвестицій у розробку копалин, бо український політикум воліє підтримувати аж ніяк не вітчизняного виробника.

На пострадянському просторі наша держава перебуває на другому місці за чисельністю населення, рівнем ВВП і науково-технічним потенціалом. Ми все ще залишаємося серед найбільш освічених націй планети. Проте у переліку країн, які інвестують великі суми у наукові дослідження, рейтинг традиційно очолює Японія (3,6% ВВП), далі – Ізраїль (4,1%), Південна Корея (4,3%), Австрія, Німеччина і Швейцарія (по 3%). Українська частка складає лише 0,6% ВВП [4], тобто наша держава взагалі відсутня на мапі інноваційного майбутнього.

В індексі свободи преси [18], Україна опинилася на 129 місці серед 180 країн. Серед причин таких низьких показників фігурують залежність українських медіа від великого олігархічного капіталу і недолугість вітчизняного законодавства щодо інформаційної політики. У минулому були спроби створити незалежне громадське телемовлення, але поки що воно перебуває на проектній стадії.

Стосовно посередницьких послуг, то, за версією експертів Всесвітнього економічного форуму [17], у 2017 р. Україна посіла аж 88 місце за туристичною привабливістю: 98 місце – за екологічний стан, 79 місце – за авіаційну інфраструктуру, 81 місце – за порт, 71 місце – за туристичний сервіс. Київ же увійшов до топ-10 найгірших для життя міст світу разом із сирійським Дамаском та Алжиром [17].

Незважаючи на те, що українська держава тримає першість з експорту зернових, соняшникової олії, цукру, за оцінками Doing Business, Legatum

Prosperity Index, Україна так і не змогла суттєво покращити свої позиції в економічних рейтингах. Справа в тому, що серед світових гравців попит на сировину стрімко падає, тож, і прибутки від експорту аграрної продукції зменшуються. У структурі ВВП країн ЄС сільське господарство вже становить не більше 3%, тоді як в Україні – 11% [4] і є головним джерелом валюти.

Досвід європейських країн наочно демонструє неможливість покращення економічного стану держави виключно за рахунок агросектору, пріоритетний розвиток якого, навпаки, консервує відсталість вітчизняного ринку. Безрадісне майбутнє підтверджують статистичні дані, за якими на сьогоднішній день власність середнього американця дорівнює 345 тис. доларів, тоді як українець може протиставити лише 1 250 доларів [4]. Прибутки міжнародних корпорацій у декілька разів перевищують бюджет України. Наприклад, компанії Apple у 2016 р. вдалося заробити 216 млрд. дол. [4], що перевищує досягнення української економіки у вісім разів. Тож, Україні життєво необхідно перейти від сировинної моделі до виробництва нанотехнологій та іншої високоприбуткової, бажано інтелектуальної, продукції.

За оцінками міжнародних експертів [17], Україна посідає перше місце в Європі за коефіцієнтом транзитності завдяки вигідній географії та достатньо розвинутій системі наземних і водних шляхів сполучення. Як частина Балто-Чорноморського альянсу Україна протягом найближчих років може стати ключовою ланкою трансрегіонального співробітництва між країнами Європи, Кавказу, Центральної Азії і Близького Сходу. Так, залізничне сполучення «Вікінг» за маршрутом Іллічівськ-Клайпеда може поєднати український, литовський та білоруський напрямки з Близьким Сходом.

Перспективною постає реалізація латвійської ініціативи відновлення найкоротшого водного шляху «Даугава-Дніпро» та залізничного сполучення Лібава-Ромни, як і проект запуску «шовкового шляху» за маршрутом Балтійське море – Польща – Україна – Чорне море – Кавказ – Центральна

Азія – Китай – Жовте море. Проте якщо до 2013 р. Україна ще фігурувала на мапах можливих шляхів для транзиту китайських товарів, то за останні роки стало зрозуміло, що вантажопотоки в/з Піднебесної остаточно відійшли на північ. Наразі основний маршрут контейнерних поїздів із Китаю до Європи і назад проходить через Казахстан, Росію, Білорусь, Польщу, Німеччину.

У перспективі серйозною загрозою для України може стати так званий Центральний маршрут Євразійського сухопутного моста. Він пройде з Китаю в Європу через Казахстан, Узбекистан, Туркменістан, Іран, Азербайджан, Грузію і Туреччину. Зазначений маршрут має всі шанси відтягнути частину вантажопотоку, який зараз йде так званим «традиційним маршрутом». Серйозною підмогою цьому коридору слугує наявність єдиного стандарту залізничної колії в Ірані, Туреччині та більшості країн ЄС.

Не забуваймо і про проект Міжмор'я. Транспортники Польщі все частіше схиляються до думки, що мова йде про транспортний коридор між Балтійським і Адріатичним, а не Чорним, морями. Підтвердженням тому слугує низка ініціатив. Наприклад, ще в 2011 р. естонська компанія Baltic Rail запустила контейнерний потяг Катовіце – Відень – Грац – Копер. У результаті, порти Балтики і Адріатики отримали зручне вантажне залізничне сполучення. Як саме цей маршрут може нашкодити Україні? Якщо порівняти відстань між Катовіце і Копером, а також між Катовіце і Одесою, то до словенського порту з південної частини Польщі на 500 км ближче. Копер і чорноморські порти України є конкурентами відносно перевезення вантажів у країні Східного Середземномор'я, Близького і Далекого Сходу.

Але у польського коридору є дві переваги: він знаходиться в межах ЄС і не вимагає перевантаження з широкої на європейську колію. Також цей шлях може стати викликом для українських контейнерних поїздів Viking і ZUBR, що курсують між портами Чорного і Балтійського морів. Тож, Україні варто активніше використовувати власний транзитний потенціал та співпрацювати з сусідами, хоча б для початку, у плані заміщення російської продукції.

Новий імпульс можуть отримати трансдержавні енергетичні проекти. Ще на початку 1990-х рр. виникла ідея створення на базі українського трубопроводу Євро-Азійського нафтотранспортного коридору (ЄАНТК). Проте через дії російської влади, яка фактично блокує появу конкурентної каспійської нафти на європейському ринку, проект нафтопроводу «Одеса-Броди-Плоцьк-Гданськ» так і не був до кінця реалізований. Зняття санкцій з Ірану у 2015 р. надає змогу повернутися до ідеї будівництва трансконтинентального газопроводу «Іран-Європа» через територію України. Слід згадати і про проект приєднання української ГТС до європейського газового коридору «Північ-Південь», що відкриє доступ Україні до європейського газового ринку.

Варто зауважити, що зона «воріт» - це місце зіткнення безлічі національних економік, і діючі там актори опиняються в подвійному інституціональному полі та змушені підкорятися не тільки нормам, встановленим на території «воріт», але і правилам власної «метрополії». Крім того, оскільки швидкість економічних, соціально-політичних та інтелектуальних трансформацій в зоні «воріт» зазвичай дуже велика, інститути часто просто не встигають закріплювати вироблені в результаті мережевої взаємодії неформальні практики.

Безсумнівно, як формування, так і входження до складу міжкраїнової соціальної мережі з пріоритетними для неї неформалізованими горизонтальними зв'язками вимагає ототожнення ціннісних установок якомога більшої кількості її учасників. За таких умов уможливорюється фіксація ідентичного змісту різними партнерами з метою вивільнення тотожних висновків для полегшення подальшої співпраці, наприклад, в ситуації інформаційного дефіциту.

Тож, для ефективної взаємодії в зоні «воріт» необхідні єдині і зрозумілі для всіх правила гри. Становище ускладнюється ймовірністю неадекватної інтерпретації, яка породжується розбіжностями у сприйнятті ситуації представниками різних культурних і соціальних патернів. Так, між Україною

та Польщею залишаються суперечності щодо трактування Волинської трагедії 1943 р. та діяльності ОУН-УПА. Угорщина відверто демонструє своє негативне ставлення до нового українського закону про освіту та не спішить відмовлятися від проросійської орієнтації. Напруженими залишаються відносини між польською національною меншиною та литовською владою на території Віленщини. Безперечно, що найближчим часом навряд чи вдасться досягти консенсусу щодо згаданих суперечок. Тож, оптимальним кроком у заданих умовах видається винесення розбіжностей – по можливості – за межі дискусій щодо створення Балто-Чорноморського альянсу.

Висновок

На жаль, сьогодні Україна виглядає пасивним об'єктом у геополітичному просторі. Її грають, а не вона створює власні правила гри. Ситуацію можна пояснити наступними причинами. По-перше, відсутність чітко окреслених глобальних пріоритетів економічного та політичного характеру, що безпосередньо впливає з невизначеності стратегічних напрямів соціально-економічних перетворень на національному рівні. По-друге, на сьогоднішній день Україна просто не має відповідного інфраструктурного та економічного базису для реалізації своїх інтересів на міжнародній арені.

Окреслене становище надзвичайно небезпечне, оскільки хаотична інтеграція України у світове товариство може призвести до негативних наслідків, поставити під загрозу самобутність і навіть незалежність держави. Тому українці мають розуміти, чи справді їм потрібно приєднуватися до певних політичних або економічних альянсів, чи краще обрати плідну співпрацю, не вступаючи до лав «єдиного європейського простору». Тобто мова має йти про «керовані» зближення, про геополітику конструювання рівноправного політичного простору.

Розмови про побудову Балто-Чорноморського союзу як альтернативи ЄС в східній Європі виглядають поки що надто ідеалістично. Адже Україна повинна бути достатньо сильною, щоб конкурувати з тією ж Польщею за

геополітичне лідерство. Наразі ми маємо лише сильну армію, певні паростки відповідального громадянського суспільства та безлад на верхніх щаблях влади.

Стратегія «балансу інтересів» виступає чи не єдино вигідною для України на сьогодні. Це відповідало б не лише вимогам забезпечення стабільності потреб структурної перебудови економіки як кроку до загальноєвропейської інтеграції, а й скасувало б небезпеку блокади Росією та Туреччиною чорноморських комунікацій. Не варто забувати й про інші країни, наприклад, Молдову, Азербайджан, Грузію. З ними можна було б укласти двосторонні військові союзи і проводити спільні навчання.

Тож, владі, як і суспільству, варто замислитися, перш за все, над якісним реформуванням внутрішньої складової української держави, від мікро- до макрорівня. Причому власними зусиллями, а не траншами і підказками інших країн. Тільки в цьому випадку з нами почнуть рахуватися на міжнародній арені як з рівними, а не «годувати» обіцянками і вести кулуарні переговори за нашою спиною. Бо успішна геополітична стратегія безпосередньо залежить від рівня самодостатності нації.

Використані джерела:

1. Андерссон Д., Андерссон А., Гольдберг М. Ворота в глобальную экономику / Д. Андерссон, О. Андерссон, М. Гольдберг. – М.: Фазис, 2001. – 347 с.
2. Бжезінський З. Стратегічне бачення: Америка і криза світової влади / З. Бжезінський / Перекл. з англійської Г. Лелів. – Львів.: Літопис, 2012. – 168 с.
3. Волович А. Балтійсько-Чорноморський Союз: перспективи реалізації (часть 1) / А. Волович. – Режим доступу: <http://bintel.com.ua/ru/article/volodich-balto/>
4. Глобальні економічні тренди та Україна без майбутнього. – Режиму доступу: <https://www.epravda.com.ua/publications/2017/07/17/627005/>
5. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть / М. С. Грушевський. – К.: Знання, 1991. – 240 с.
6. Дністрянський М. Геополітичні доктрини і підходи: критичний аналіз методології / М. С. Дністрянський. – Львів.: ЛНУ ім. І. Франка, 2003. – 114 с.
7. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення): [монографія] / О. Донченко, Ю. Романенко. – К.: Либідь, 2001. – 334 с.
8. Ермолаев А., Левцун А., Денисенко С. Украинский характер (Характерные социально-психологические особенности населения Украины): [аналитический доклад] / А. Ермолаев, А. Левцун, С. Денисенко. – К.: София, 2011. – 64 с.
9. Липа Ю. Призначення України / Ю. І. Липа. – Львів.: Світ, 1992. – 314 с.
10. Майданюк В. Балто-Чорноморський союз як альтернатива східно-західному вектору / В. Майданюк. – Режим доступу:

http://vgolos.com.ua/articles/baltochornomorskyu_soyuz_yak_alternatyva_shidnozahidnomu_vektoru_142465.html

11. Наськін А. Балто-Чорноморський союз: реальність чи утопія? / А. Наськін. – Режим доступу: <http://iac.org.ua/balto-chornomorskiy-soyuz-realnist-chi-utopiya/>
12. Пенн М. Микротенденции: маленькие изменения, приводящие к большим переменам / М. Пенн / Перев. с англ. А. Савинова. – М.: АСТ, 2009. – 510 с.
13. Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України / С. Л. Рудницький. – Львів.: Світ, 1994. – 413 с.
14. Berger P. and Huntington S. Many Globalizations: Cultural Diversity in the Contemporary World, Oxford University Press, 2002, 380 p.
15. IHS CERA Report Україна может полностью обеспечить себя газом, если привлечь частные инвестиции. – Режим доступа: <https://economics.unian.net/energetics/596766-ukraina-mojet-polnostyu-obespechit-sebya-gazom-esli-privlech-chastnyie-investitsii-ihc-cera.html>
16. U. S. Energy Information Administration Summary of Natural Gas in Europe, 2017. – Online at: <https://www.eia.gov/naturalgas/monthly/>
17. The Travel & Tourism Competitiveness Report 2017. – Online at: http://www3.weforum.org/docs/WEF_TTCR_2017_web_0401.pdf
18. 2017 World Press Freedom Index. – Online at: <https://rsf.org/en/ranking>